

3 SPARTA

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie ustroje polityczne panowały w greckich *polis*?
2. Jakie obowiązki spoczywały na obywatelach miast-państw?

POCZĄTKI SPARTY

Sparta była jedną z największych i najpotężniejszych *polis* starożytnej Grecji. Obecnie zalicza się ją również do najważniejszych państw w dziejach świata. Kształt terytorialny oraz ustrój Sparty stanowiły efekty długiego procesu, który został zainicjowany u schyłku II tysiąclecia p.n.e. wraz z przybyciem na Peloponez plemion doryckich. Początek państwu spartańskiemu dały cztery wsie nad rzeką Eurotas: Kynosoura, Mesoa, Pitana i Limnaj. W IX w. p.n.e. do wspólnoty przyłączono także położoną kilka kilometrów dalej wieś Amyklaj. W późniejszym okresie Spartanie podbili Lakonię, czyli ziemie w dolinie Eurotasu rozciągające się między górami Tajget na zachodzie oraz Parnon na wschodzie. Szczególne znaczenie dla dalszych dziejów Sparty miało zajęcie leżącej na zachód od gór Tajget żyznej Mesenii, o którą w VIII–VII w. p.n.e. stoczono dwie długie, wyczerpujące wojny. Po opanowaniu tej żyznej krainy Spartanie zamienili większość jej ludności w niewolnych chłopów, zwanych **helotami**.

Sparta zakończyła budowę swojego władztwa terytorialnego w połowie VI w. p.n.e. Podporządkowała sobie wówczas ziemie na wschodnich wybrzeżach Peloponezu oraz wyspę Kytherę. Później Spartanie zmienili taktykę – zrezygnowali z ekspansji zbrojnej na rzecz umacniania swojej pozycji poprzez umiejętne zawieranie sojuszków i stopniowe podporządkowywanie sobie innych *polis*. Gwarantem spartańskiej hegemonii na Peloponezie stała się **symmachia** zwana **Związkiem Peloponeskim**. *Poleis* łączyły ze Spartą odrębne sojusze, potwierdzające jej przywództwo nad całą symmachią. W sprzymierzonych miastach-państwach rządziły sprzyjające spartańskiej *polis* oligarchie, co dodatkowo gwarantowało stabilność sojuszu. Do Związku Peloponeskiego należały niemal wszystkie państwa Peloponezu oprócz skłóconego ze Spartą Argos.

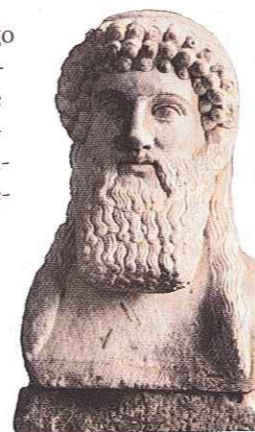
Obszar państwa sięgał ok. 8500 km², co czyniło z niego największą grecką *polis*. Centralny ośrodek Sparty, złożony z pięciu wsi, zajmował powierzchnię ok. 300 ha, zamieszkaną przez kilkadziesiąt tysięcy ludzi.

DZIAŁALNOŚĆ LIKURGA

Spartanie za twórcę systemu społecznego i ekonomicznego swojego państwa uważali **Likurga**. Dokładne daty jego życia nie są znane – uczeni wskazują na IX, VIII lub VII w. p.n.e. Wcześniej w Sparcie miały panować najgorsze prawa. Likurg zastąpił je doskonałymi regulacjami spisanyymi w tzw. **Wielkiej Rhetrze**, która stanowiła fundament ustroju politycznego Sparty. Wprowadzała regularne posiedzenia zgromadzenia ludowego, potwierdzała dominującą rolę królów

Likurg był w starożytności uważany za twórcę ustroju społecznego i politycznego Sparty. Wprawdzie zachował się napisany przez Plutarcha (I/II w. n.e.) *Żywot Likurga*, ale o tej na polu legendarnej postaci wiemy tak niewiele, że niektórzy wręcz powątpiewają w jego istnienie.

■ rzeźba, Grecja, VI–V w. p.n.e.

oraz rady starszych, zwanej **geruzją**. Likurgowi przypisano również autorstwo koncepcji wyodrębnienia należących do państwa działek ziemi (gr. **kleroi**), użytkowanych przez obywateli i przekazywanych przez ojców najstarszym synom.

Od czasów Likurga w Sparcie panowały surowe obyczaje, równość majątkowa oraz absolutny prymat dobra wspólnego nad interesem jednostki. Zdaniem historyków jednocześnie w *polis* tej zepchnięto na margines kulturę, której tworzenie wiązało się z indywidualizmem. Sparta miała stać się na wieki pustynią intelektualną. Wykopaliska archeologiczne prowadzone na jej terenie dowiodły jednak czegoś zupełnie innego. W VIII–VI w. p.n.e. w *polis* powstawała piękna ceramika, tworzone także poezje (m.in. Tyrtajos, Alkman). Dopiero w VI w. p.n.e. Spartanie zaczęli separować się od świata zewnętrznego, a ich kultura przestała się rozwijać.

Krater, w którym mieszano wino z wodą, został wykonany w Sparcie. Naczynie zdobi m.in. scena polowania na lwy z udziałem psów.

■ naczynie ceramiczne, Sparta

SPARTA I ZWIĄZEK PELOPONESKI

- obszary pod kontrolą Sparty ok. 750 r. p.n.e.
- obszary przyłączone do Sparty ok. 715 r. p.n.e.
- obszary zaanektowane przez Spartę ok. 546 r. p.n.e.
- państwa sprzymierzone ze Spartą ok. 505 r. p.n.e.
- miasta, w których doszło do interwencji Sparty i obalenia tyranów
- miasta sprzymierzone ze Spartą

PRACA Z MAPĄ

1. Wymień nazwy terenów opanowanych przez Spartan w IX–VIII w. p.n.e.
2. Wskaż *polis*, które weszły w skład Związku Peloponeskiego.

■ SPOŁECZEŃSTWO SPARTY

Uprzywilejowaną elitę państwa spartańskiego tworzyli obywatele zwani **spartiatami**. Na ich potrzeby pracowali niewolni chłopci – **heloci** (zaliczano do nich także mieszkańców podbitej Mesenii). Trzecią grupę społeczną stanowili **periojkowie** cieszący się wprawdzie wolnością osobistą, ale politycznie podporządkowani spartiatom. Spartiaci uważali się za **homoioi** (z gr. 'podobni', 'jednakowi'). Długo sądzono, że zgodnie z prawami Likurga każdemu z nich przysługiwała taka sama działka ziemi i że rozwiązanie to zapewniało im równość majątkową. Jednak w rzeczywistości w społeczności **homoioi** zawsze występowały różnice majątkowe. Spartą kierowała wąska elita złożona z przedstawicieli najzamożniejszych rodów. Pełnili oni najwyższe urzędy i stanowiska dowódcze w armii. Sprawowali także poselstwa, dzięki czemu elita rządząca zmonopolizowała kontakty *polis* ze światem zewnętrznym. System ten prowadzi do powierzania ważnych państwowych funkcji ludziom niekompetentnym, nieudolnym, którym przydzielano kolejne odpowiedzialne zadania wyłącznie ze względu na pochodzenie. Kariery ludzi spoza elity zdarzały się rzadko.

Przedstawiciele drugiej grupy społecznej – wolni, ale pozbawieni praw politycznych periojkowie (z gr. 'ci, którzy mieszkają wokół') – zamieszkiwali odrębne osady. Zajmowali się przede wszystkim handlem i rzemiosłem, a także uprawą ziemi oraz hodowlą zwierząt. W zamian za autonomię musieli na żądanie Sparty wystawiać oddziały wojskowe i, jak sądzi wielu badaczy, wytwarzać różne przedmioty potrzebne spartiatom. Nie mieli żadnego wpływu na politykę Sparty. Stosunki między nimi a spartiatami układały się na zasadzie nierównych, ale obopólnych korzyści. Periojkowie byli na ogół lojalni wobec spartiatów.

Najniżej w hierarchii społecznej Sparty stali heloci, o których wiemy zresztą zaskakująco niewiele. Z całą pewnością to właśnie oni uprawiali ziemię, dzięki czemu zapewniali spartiatom oraz ich rodzinom środki niezbędne do życia. Nie wiadomo, czy musieli oddawać im połowę plonów, czy też raz na zawsze określono, ile jakich produktów muszą przekazywać. Jeśli helota został uznany za krnąbrnego, mógł zostać ukarany przez każdego obywatela. Obowiązywał zakaz wyzwalania helotów przez obywateli – tę możliwość zarezerwowano wyłącznie dla państwa. Strach przed ich buntem był jednym z najważniejszych czynników wpływających na politykę wewnętrzną i zewnętrzną Sparty. Heloci przewyższali bowiem liczebnie spartiatów, dlatego byli szczególnie niebezpieczni w okresach, gdy armia walczyła poza Peloponezem.

WARTO WIEDZIEĆ

Kobiety w Sparcie

W społeczeństwie spartańskim kobiety cieszyły się stosunkowo dużą wolnością. Był to efekt skoszarowania mężczyzn, którzy większą część życia spędzali na ćwiczeniach wojskowych oraz wyprawach wojennych. Dbanie o sprawność fizyczną Spartanek wiązało się z wymogiem rodzenia przez nie zdrowych, silnych dzieci. Kobiety w Sparcie mogły posiadać działki ziemi. Córki prawdopodobnie dziedziczyły połowę tego, co ich bracia. Swoją część majątku otrzymywały nie po śmierci rodziców, lecz w momencie zawarcia małżeństwa.

Figurka biegącej Spartanki jest dowodem na to, że w Sparcie nie tylko mężczyźni dbali o sprawność fizyczną. Podobne wymogi stawiano również kobietom, które dzięki temu miały rodzić sprawnych i silnych chłopców – w przyszłości doskonałych wojowników.

■ figurka z brązu, Sparta, ok. 520 r. p.n.e.

? Jakie były skutki posiadania wolności przez kobiety w Sparcie?

WARTO WIEDZIEĆ

Dlaczego malała liczba spartiatów?

Poważnym problemem Sparty był ciągły spadek liczby pełnoprawnych obywateli, którzy mogli wypełniać wszystkie obowiązki związane ze statusem spartiaty. Podczas wojen perskich było ich ok. 8000, a u schyłku IV w. p.n.e. – już zaledwie 1500. Za przyczynę tego zjawiska uważa się przede wszystkim system dziedziczenia ziemi, sprzyjający jej gromadzeniu przez bogate rody i prowadzący do stopniowej utraty praw obywatelskich przez coraz liczniejszych spartiatów. *Jedni z nich bowiem doszli do posiadania nadmiernie wielkich majątków, inni zaś mieli zupełnie nieznaczne, dlatego też własność ziemską przeszła w ręce niewielu* – napisał Arystoteles w *Polityce*. W Sparcie, inaczej niż np. w Atenach, ziemię dziedziczyły również kobiety. W drugiej połowie IV w. p.n.e. należało do nich blisko 40% gruntów. Sprzyjało to narastaniu nierówności, ponieważ majątni spartiaci dążyli do powiększenia swojego stanu posiadania poprzez zawieranie korzystnych małżeństw. Do spadku liczby spartiatów przyczyniły się także toczone w V i IV w. p.n.e. wojny oraz trzęsienie ziemi z połowy V w. p.n.e.

W zaistniałej sytuacji władze *polis* były bardzo zainteresowane tym, aby rodziło się jak najwięcej dzieci. Powstały przepisy piętnujące zbyt późne wchodzenie w związek małżeński oraz starokawalerstwo. Beżennych częściowo pozbawiano czci – odmawiano im m.in. szacunku okazywanego przez młodszych współobywateli. Zatwardziali kawalerowie nie mogli w lecie oglądać występów podczas świąt Gymnopediów, a w zimie odbywali nago obowiązkowe marsze naokoło agory, w czasie których śpiewali, że słusznie cierpią za niepodporządkowanie się prawom.

? W jaki sposób próbowano zapobiec spadkowi liczby spartiatów?

■ USTRÓJ POLITYCZNY SPARTY

Do dziś nie wyjaśniono, jak powstało spartańskie **podwójne królestwo** – **diarchia**. Rządzili nim m.in. dwaj królowie, więc z pewnością nie była to monarchia. Władzę w *polis* sprawowali również członkowie rady starszych i zgromadzenia ludowego oraz **eforowie**. Ustrój Sparty należy określić jako oligarchię, ponieważ mimo deklarowanej równości obywateli w rzeczywistości wpływ na władzę mieli tam jedynie przedstawiciele nielicznych rodów tworzących spartiacką elitę. Królowie pochodzili z dwóch dynastii: **Agiadów** oraz **Eurypontydów**. Piastowali najwyższe godności kapłańskie, przewodzili najważniejszym ceremoniom religijnym w *polis*, wysyłali posłów do wyroczni w Delfach. Mieli pewne uprawnienia sędownicze. W czasie wojen sprawowali najwyższe dowództwo. Należała do nich najlepsza ziemia na terenach zamieszkiwanych przez periojków, którzy z racji jej użytkowania płacili władcom specjalne daniny. Po śmierci królom przysługiwało prawo do uroczystego pogrzebu.

W Sparcie, podobnie jak w wielu innych *poleis*, w sprawowaniu władzy brało czynny udział **zgromadzenie ludowe** – **apella**. Uczestniczyli w nim wszyscy spartiaci, którzy ukończyli 20 lat. Apellę zwoływano co miesiąc w celu omówienia bieżących spraw. Decydowała ona o wojnie i pokoju, ustanawiała prawa, podejmowała najważniejsze decyzje dotyczące państwa. Co roku wybierała pięciu **eforów**. W V–IV w. zwoływali oni zgromadzenie, przewodniczyli obradom tego gremium oraz wykonywali jego decyzje. Sprawowali władzę wykonawczą. Do ich obowiązków należało także utrzymanie dyscypliny wśród obywateli Sparty. Ponadto eforowie czuwali nad bezpieczeństwem wewnętrznym kraju, a w razie wojny ogłaszali mobilizację. Dwóch eforów wyruszało z królem na wyprawę wojenne.

WARTO WIEDZIEĆ

Królowie spartańscy

W każdej ze spartańskich rodzin królewskich następcą tronu zostawał z reguły najstarszy syn urodzony w czasie rządów swojego ojca. Zdarzało się jednak także inaczej. Dwaj najbardziej znani władcy spartańscy, Leonidas i Agesilaos, wcale nie byli przeznaczeni od urodzenia do królewskich godności. Leonidas z dynastii Agiadów (panujący w latach ok. 490–480 p.n.e.) został władcą w dość niejasnych okolicznościach, po tajemniczym samobójstwie jego przyrodniego brata Kleomenesa – jednego z najwybitniejszych królów spartańskich. O wyniesieniu na tron Agesilaosa z rodu Eurypontydów (rządzącego w latach ok. 400–360 p.n.e.) zadecydowały natomiast intrygi. Jego panowanie rozpoczęło się w okresie największego znaczenia politycznego Sparty, a dobiegło końca wraz z jej upadkiem. Liczne błędy militarne tego władcy doprowadziły do osłabienia *polis*. Życzliwi Agesilaosowi autorzy antyczni przedstawiali go jednak jako wybitnego polityka i znakomitego wodza.

? Dlaczego Leonidasa i Agesilaosa uznaje się za najbardziej znanych władców spartańskich?

Leonidas był spartańskim królem, który panował w latach 490–480 p.n.e. Zapisał się w historii jako bohaterski dowódca obrony wawozu termopileńskiego podczas wojny z Persją.

■ pomnik, Sparta, 1968 r.

Z pierwotnej rady królewskiej wyłoniła się rada starszych, czyli geruzja. W jej skład wchodziło 28 gerontów oraz dwóch królów. Gerontów wybierało zgromadzenie ludowe spośród obywateli powyżej 60. roku życia. Prawdopodobnie sprawowali oni wraz z eforami „straż praw”, przygotowującą sprawy, którymi miało się zająć zgromadzenie ludowe. Do gerontów należała także najwyższa władza sędziowska – jedynie geruzja mogła skazać obywatela na śmierć.

■ ŻYCIE SPARTAN

Spartan łączył przede wszystkim styl życia – słynna lakońska *diaita*, której podlegali zarówno bogatsi, jak i mniej zamożni obywatele. Ich podstawowy obowiązek stanowiła służba wojskowa. Musieli być silni, mężni, zdyscyplinowani, całkowicie oddani ojczyźnie. Aby ukształtować te cechy, spartiatów poddawano wychowaniu państwowemu. Kontrolowano ich życie od chwili narodzin. Zaraz po nich reprezentujący wspólnotę starcy sprawdzali, czy niemowlę jest dobrze zbudowane i silne. Jeśli okazało się słabe, podobno porzucano je na pewną śmierć w górach Tajget. Po siedmiu latach dzieciństwa chłopcy opuszczali domy rodzinne. Do 20. roku życia byli szkoleni w walce, kształtowano w nich dyscyplinę, wytrzymałość na trudy, a także bezwzględność. Według późniejszych źródeł wyróżniający się w trakcie ćwiczeń młody spartiatą dostępował zaszczytu udziału w tzw. *kryptei*. Przez rok wyznaczeni młodzieńcy ukrywali się za dnia, a nocami wychodzili na pola i drogi, aby zabijać helotów i zdobywać pożywienie.

Po ukończeniu 20 lat młodzieniec stawał się obywatelem. Nadal mieszkał w „koszarach”, ale mógł już założyć rodzinę oraz uczestniczyć w posiedzeniach zgromadzenia ludowego. Musiał spożywać wraz z innymi obywatelami posiłki (*syssitia*), należące do oryginalnych elementów spartańskiego stylu życia. Wiązały się one z comiesięcznymi składkami, obejmującymi ustaloną ilość mąki jęczmieńnej, wina, fig, sera oraz pewną kwotę pieniędzy na zakup dodatkowej żywności. Gromadziło się na nich ok. 15 osób. O przyjęciu nowego biesiadnika decydowano w tajnym głosowaniu. Nawet jeden głos sprzeciwu oznaczał odrzucenie kandydata. W takim gronie spartiaci spożywali co najmniej jeden posiłek dziennie.

■ SPARTAŃSCY WOJOWNICY

W przeciwieństwie do innych armii greckich, które tworzyli wojownicy uprawiający na co dzień całkowicie pokojowe profesje, siły spartańskie składały się z ludzi oddających się wyłącznie rzemiosłu wojennemu. Nazywano ich „mistrzami sztuki wojennej”. Sukcesy wojskowe sprawiły, że Sparta zyskała ponadczasową sławę, a męstwo jej obywateli stało się legendarne. Zwycięskich Spartan otaczał powszechny szacunek. Najlepsi wojownicy otrzymywali nagrody za męstwo. Herodot w V w. p.n.e. napisał, że *prawo, które jest ich panem, nakazywało im nie uciekać z pola walki przed żadną masą ludzi, lecz pozostać w szyku bojowym i zwyciężyć lub zginąć*. Tyrtajos gloryfikował śmierć poniesioną dla dobra ojczyzny: *Piękna rzecz, gdy pada na czele wojowników dzielny mąż w walce za swoją ojczyznę*.

Spartanin, który stchórzył, po powrocie z wojny stawał się obiektem prześladowań. Musiał nosić hańbiący strój z kolorowymi łatanami i golić jedynie połowę włosów. Ponadto każdy napotkany obywatel mógł go bezkarnie uderzyć.

Wizerunek walczących greckich wojowników zdobi wazę wykonaną w stylu czarnofiguralnym. Pokazano na niej główne elementy ich uzbrojenia – helmy z grzebieniem, włócznie, tarcze, nagolenniki i pancerze – oraz sposób walki. Z drugiej strony warto pamiętać, że przedstawienia na wazach mogą też wprowadzać w błąd. Na przykład wiemy, że hoplici greccy nie zawsze walczyli w pełnym uzbrojeniu, a ich ekwipunek cechowała duża różnorodność.

■ naczynie ceramiczne, Grecja, VI w. p.n.e.

TEKST ŹRÓDŁOWY

SPARTAŃSKIE WYCHOWANIE

Ateńczyk Ksenofont przez wiele lat przebywał w Sparcie, dzięki czemu mógł przyjrzeć się z bliska funkcjonowaniu tamtejszych instytucji.

Zamiast wydelikacać stopy obuwiami, nakazał [Likurg – przyp. red.], aby hartowali się, chodząc boso [...]. I zamiast rozpieszczać ich szatami, nakazał nosić jedną przez cały rok, uznając, że w ten sposób [ciało – przyp. red.] lepiej będzie przygotowywane i na chłody, i na upały.

Co do żywności, zalecał, aby młody mężczyzna miał jej tyle, by nigdy nie był obciążony nadmiarem i nie doświadczał głodu. Dlatego

uważał, że w ten sposób wychowywani łatwiej będą, jeśli zajdzie taka konieczność, oddawać się dalszej pracy, powstrzymując się od jedzenia; mniej będą potrzebować pokarmów mięsnych; bardziej będą obojętni na każdy rodzaj pożywienia oraz będą prowadzić zdrowszy tryb życia. Uważał, że takie odżywianie się bardziej przyczyni się do tego, że będą wyżsi, i uczyni ich ciała bardziej smukłymi, aniżeli takie, które powoduje otyłość.

Źródło: Ksenofont, *Ustrój polityczny Sparty*, tłum. pod kierunkiem R. Kuleszy, Warszawa 2003, s. 25–26.

? PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

1. Wyjaśnij, dlaczego Spartanom zależało na tym, aby młodzi obywatele zachowywali umiarkowanie w jedzeniu.
2. Ksenofont przeciwstawił „strojenie się” młodzieży w innych *poleis* noszeniu przez Spartan jednej szaty przez cały rok. Przedstaw swoje zdanie na ten temat.

■ Legenda spartańska

Spartę już w starożytności otaczała legenda. Do dziś wierzymy, że Spartanin wracał z wojny „z tarczą albo na tarczy”, czyli zwycięski lub martwy. Mówimy o spartańskim, czyli surowym wychowaniu i spartańskich warunkach życia, a także o lakonicznym (krótkim, oddającym istotę rzeczy) wysławianiu się. Sparta przez wieki działała na ludzką wyobraźnię. Na przykład Walerian Łukasiński przyjął pseudonim „Likurg”, Adama Mickiewicza zaś porównywano do Tyrtajosa:

*Tyrtej mężne Spartańczyki
do boju pieniem zagrzewał:
Adamie, będziesz w nasze wojowniki
Wdziękiem swej lutni męstwo, stałość wlewał.*
(Jan Czeczot, 1819 r.)

Pewien zagraniczny zespół muzyczny porównał do Spartan kapitana Władysława Raginisa i bohaterskich obrońców Wizny z 1939 r. Dzieje Sparty stały się też tematem powieści, filmów, komiksów, gier komputerowych. Jej nazwę nosi wiele znanych klubów piłkarskich.

Postać Likurga wymierzającego karę kobiecie została uwieczniona na mozaice w starożytnych Pompejach. Właśnie w czasach rzymskich ostentacyjnie ukształtował się wizerunek bajecznej Sparty, w której wszyscy obywatele byli sobie równi, mężczyźni oddawali się wyłącznie ćwiczeniom fizycznym i wojnie, a główne zadanie kobiet polegało na rodzeniu dzieci. Ostatnio uczeni zwerifikowali wiele elementów „mitu spartańskiego”. Jednak w powszechnej świadomości (głównie dzięki filmom) nadal funkcjonuje obraz Spartanina jako „maszyny do zabijania” i dzielnej matki Spartanki.

■ mozaika, Pompeje, ok. I w. n.e.

Sparta Praga to jeden z najbardziej utytułowanych czeskich klubów piłkarskich. Do tradycji spartańskiej nawiązują także nazwy drużyn z Polski czy Holandii.

■ fotografia, Liberec, 2012 r.

? Dlaczego wiele postaw Spartan uznawano w późniejszych czasach za wzorcowe?

ĆWICZENIA

1. Przedstaw proces kształtowania się *polis* spartańskiej i jej ustroju.
2. Omów strukturę społeczną Sparty.
3. Opisz wychowanie państwowe, któremu poddawano dzieci spartańskie.
4. Wyjaśnij, na czym polegała oryginalność ustroju politycznego starożytnej Sparty.

DLA ZAINTERESOWANYCH

- R. Kulesza, *Sparta w V-IV w. p.n.e.*, Warszawa 2003.
R. Kulesza, *Starożytna Sparta*, Poznań 2003.